

УДК 655.59

О.М.Левчук**СТАНОВЛЕННЯ КНИГОСПІЛКИ ЯК ПРОВІДНОГО
ОСЕРЕДКУ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ (1918–1924 РР.):
УРОКИ ДЛЯ ПРИЙДЕШНЬОГО**

Всеукраїнська кооперативна книготорговельна та видавнича спілка (Книгоспілка, скорочено КНС) була створена спеціально для випуску українських видань, зокрема підручників, й постачання їх на село. Статутні документи КНС декларують намір забезпечити сільських жителів усіма необхідними навчальними посібниками, а також виробничо-практичною літературою з питань сільського господарства і кооперації. Книгоспілку було зареєстровано двічі: у серпні 1918 р. у гетьманському Києві та 21 листопада 1922 р. у Харкові – як міжкооперативний центр, фундаторами якого стали всі найбільші в Україні об'єднання кооператорів з відповідними активами.

Книгоспілка часів книжкового руху (1917–1923 рр.) була головним центром української видавничої справи на Правобережжі України. Але, подібно до інших недержавних фігурантів книжкового ринку, стала жертвою “військового комунізму”. Невдовзі по тому, довівши до голодного загину тисячі людей, провідники “нового життя” не хотіли самі дождатися, коли їхньою економічною та іншою просвітою займуться усі гнані й голодні. Треба було відновлювати поруйноване – але так, щоб не втратити завойоване. Щоб утримати в Україні політичний контроль над суспільством, більшовикам небезпечно було конфронтувати з національно свідомим українством. Але можна було спрямувати енергію національного відродження у потрібний владі бік, що й зробили під гаслами “нової економічної політики”, українізації, “культурного фронту” та ліквідації неписьменності.

Серед “докомуністичних” доробків, які лишилися Книгоспілці, було те, чого хронічно бракувало для переведення суспільства на технологічні та комуністичні рейки, – це були старі підручники. Втім, за червоної влади далеко не всі навчальні книги часів Української держави можна було пустити в новий обіг. Ідеологічно шкідливими за непу визнано дитячі казки, бульварні романи, немарксистську літературу на кшталт “Присмерку Європи” О. Шпенглера і в більшості – навчальну книгу. За дотриман-

ням цієї офіційної позиції здійснювався суворий нагляд, тож підручників хронічно бракувало.

Аж от перепона, для червоних просвітників нездоланна: статусу сприйнятних для села книжкових явищ зажили тоді винятково... Біблія й “Кобзар”, та подекуди хіба ще календар-порядник. Решту сільські господарі розцінювали як непотрібну “панську” розкіш. Національний книжковий рух додав до цієї трійці лише підручник, який селом визнано корисним після того, як світова наука з його сторінок заговорила до українських селян зрозумілою їм мовою.

Проте нав'язати селянству підручники (чи будь-яку іншу друковану продукцію) звичним адміністративним порядком було абсолютно неможливо. Селяни сприймали продукцію міських друкарів хоч і не як забавку, але строго в межах ярмаркового асортименту. Ринок вимагав окремого підходу й подання книги загалові селянських читачів. Знайти ці підходи пощастило саме Книгоспілці, “оскільки кооперація в Україні завжди вела поряд з господарською і культурно-просвітницьку діяльність” [4].

Послідовно практикована Книгоспілкою орієнтація на вкорінену в сільські громади систему кооперативних установ була, як показав час, методично й стратегічно правильною. Ще до відновлення Книгоспілки 1922 р. в УРСР для поширення книг на селі було створено “Село-книгу” – організацію, що уособлювала жорстку адміністративну волю “згори”. Структура “Село-книги” мало чим відрізнялася від апарату офіційного монополіста – Державного видавництва України, і паралельно з Держвидавом вона розпочала свою діяльність [2]. Щоправда, далі повітових містечок активність “Село-книги” не поширилася, а її система периферійних представництв не дістала ні суспільного схвалення, ні фінансового живлення, через те що не була пристосована провадити фінансові розрахунки та бухгалтерський облік.

Натомість видання від Книгоспілки розповсюджувалися в Україні через систему райспілок і робкопів, бо українська кооперація вже являла собою систему, цілком усталену організаційно й фінансово. Ця система співпрацювала з Книгоспілкою незважаючи на великі поліграфічні витрати (тягар податків, нестача обігових коштів у кооперативних установах і незначна обіговість капіталів, характерна для книжкової торгівлі). Тож саме кооператорам пощастило, не вдаючись до агітації й адміністративного

тиску, створити на селі умови для вкорінення там читацьких традицій – основної передумови попиту на книгу.

Провідником інформаційної культури в українську сільську громаду більшовики офіційно затвердили підручник. Отже, підручники знову, як і в часи національного книжкового руху 1917–1923 рр., стали засобом первинного нагромадження капіталу для кооперативних, громадських і приватних видавництв. Книгоспілка давно зробила ставку на підручник, а тепер в її розпорядженні був увесь неокультурений сільський ринок і засіб доставки – мережа кооперативних закладів торгівлі. Проте всі дозволи на друк навчальної літератури ("гриф") давало тільки Державне видавництво України (ДВУ). Воно ж займалося попередньою цензурою рукописів з усіх видавничих установ і робило це не в найоперативніший спосіб.

На відміну від Держвидаву, кооперативна Книгоспілка не діставала жодних урядових дотацій і не мала доступу до примусово удержаних запасів паперу. Крім того, в Україні у 1922–1923 рр. майже не було авторського середовища, особливо бракувало популяризаторів наукового знання. За свідченнями провідного співробітника КНС Михайла Агуфа, "на початок непу неможливо було знайти не тільки українських авторів для видання книжок, а й редакторів, коректорів, перекладачів та складальників, які знали українську мову" [1, с.56].

З початком українізації та ліквідації неписьменності в Україні типовою стала картина, коли з Центру масово завозять російськомовну книгу, а на всяку спробу зменшити її кількість на українському книжковому ринку професійні ревнителі "русской культуры" істерично реагують як на "гоненіє" на цю саму культуру.

Втім, як природні конкуренти і монополісти в своїй справі, ДВУ та Книгоспілка виявилися приреченими бути заклятими друзями. За матеріалами їхніх кадрових служб простежується постійний "кругобіг співробітників": від низового персоналу і до автури й керівників найвищої ланки. Правда, кадровий склад Книгоспілки був мобільніший і легший для її бюджету: основних співробітників нараховувалося приблизно 70 осіб з керівництвом включно [5]. На оренду приміщень, зарплатню, утримання друкарень Книгоспілка витрачала 30 відсотків наявних у неї коштів – найменше за всі подібні установи в Україні часів непу [6]. До співпраці на господарській договірній основі в Кни-

госпілку були залучені кращі авторські сили, що нині їх визнано діячами українського «розстріляного відродження» (С. Єфремов, М. Зеров, Ю. Меженко (Іванов), В. Підмогильний, О. Слісаренко, С. Пилипенко та ін.).

Фінансові справи Книгоспілки на початку її діяльності були під загрозою банкрутства. Економіка СРСР була вкрай нестабільною, дошкуляла інфляція та вельми реально стояла загроза нового голоду. Основних фондів і початкових внесків на пай не вистачало для повноцінної видавничої роботи. Короткотерміновий кредит від засновників Книгоспілці “на почин” швидко вичерпався, і це змусило її правління звернутись навесні 1923 р. за матеріальною допомогою до головної установи української кооперації – Вукопспілки. У листі на її адресу зазначено, що для книжкової торгівлі настає мертвий сезон – літо, а за логікою видавничої роботи у літній період мусить бути найбільш інтенсивною, що є нагальна потреба забезпечити школярів до осені новими книгами, і вона вимагає “завантаження капіталу” у видавництво на наступні шість – вісім місяців його безперервної діяльності. Якщо цього не зробити – крах.

У правлінні Книгоспілки розуміли ситуацію в країні щодо фінансування, тому просили Вукопспілку про своєрідний бартер. Оскільки кооперативні установи єдині з усіх радянських збирали податок без ускладнень і Вукопспілка як центр української кооперації мала в цьому свою частку продуктами харчування, то керівники Книгоспілки й просили вділити з цієї позики 50 тисяч пудів зерна для своїх “підйомних” потреб. Спродавши позичений хліб, Книгоспілка отримає готівкові кошти та зможе, нарешті, вкласти їх у видання потрібної селу літератури – отже, по-своєму сприятиме розвитку сільського господарства [7]. Прохання кооперативних книгарів, очевидно, задовольнили, тому що у перший рік своєї діяльності Книгоспілка видала 59 назв літератури загальною кількістю 743 460 примірників [3]. На 85 відсотків цей асортимент складався з підручників для шкіл соціалістичного виховання, а також курсів української мови для дорослих. Самої тільки навчальної книги було видано 26 назв загальним накладом 610 060 примірників.

Половина всіх підручників, які вийшли 1923 р., підготовлена авторами, знайденими Книгоспілкою, і на замовлення Книгоспілки. Решта являє собою доопрацьовані передруки попередніх видань або переклади з аналогів. Це звична практика для

часів, коли різко змінюються ідейні орієнтири, а попит на книгу не є задоволеним. При цьому важко втриматись від спокуси контрафакції, адже видавець почасти витрачався лише на кон'юнктуру невелику доробку та іноді переклад. А прецеденти на судовий захист прав авторів ще тільки потрібно було створити.

Видавничі працівники Книгоспілки, вочевидь, не почули за собою жодної провини: їм “Геометрія” А. Кисельова дісталася у вигляді пайового внеску від вищої кооперативної установи, а значить, має використовуватись найбільш доцільним чином. Крім того, до автора спірної книги в Петроград було відряджено завідувача Київської філії Книгоспілки М. Качеровського, який мав погодити з Кисельовим усі питання щодо рукопису (доробки і зміни) й укласти з ним видавничий договір на це та можливі інші його видання в Книгоспілці [8]. Качеровський уже збирався в дорогу, коли А. Кисельов не без допомоги “доброзичливців” прочув про великий успіх свого підручника на українських теренах. Як наслідок – він надіслав до Харкова гнівний лист, і от-от мав розгорітись скандал. Качеровському довелося використати увесь свій досвід, такт і фахові звички, аби пом'якшити гнів тиражного автора. Йому вдалося залагодити справу і навіть схилити Кисельова до подальшої співпраці з Книгоспілкою, про що свідчать плани і звіти про видавничу діяльність Книгоспілки за 1923–1929 рр. та її численні рекламні проспекти й каталоги. Крім того, петроградське кооперативне видавництво “Начатки знаній” скоро передало Книгоспілці виняткове право на поширення своїх друків в Україні [9]. Із “закінченим піратом” комерційно сумнівної репутації видавці Північної Пальміри навряд чи мали б справу, навіть коли Книгоспілка і не домоглася б собі виняткових прав на поширення в Україні літератури Держкомвидаву РРФСР. А так з весни 1923 р. законно, на підставі угод, КНС представляла в Україні всі інтереси цієї організації – російського аналога ДВУ [10].

У свою чергу, на російському книжковому ринку був попит на підручник українською мовою. Його вимагали для національних українських шкіл у районах РРФСР з перевагою етнічного українського населення. Уже влітку 1923 р. на Кубань і в Зелений Клин з Києва і Харкова почали надсилати списки нової навчальної літератури для попереднього її замовлення Книгоспілці [12]. Українізація 1920-х поширювалася не тільки на питоми українські території, а й на місця компактного мешкання ук-

райців у СРСР. Значною мірою сприяли цьому ділові успіхи видавців України – особливо таких організованих, досвідчених і підприємливих, як працівники й пайовики Книгоспілки. Цей переможний поступ було перервано на початку 1930-х з причин, далеких від економіки й книжкової справи. Провідні діячі КНС ледь не повністю були знищені, а ті, хто дивом уцілів у до- і післявоєнному “репресансі”, майже не лишили після себе упорядкованих зразків організаційно-видавничого досвіду. Він розпорошений по дрібних публікаціях, архівних залишках і спогадах сучасників. Однак навіть поверхове звернення до зразків цього досвіду допомагає зрозуміти: у 20-х рр. ХХ ст. Україна мала потужну систему національного книговидання, що базувалася на громадській ініціативі підприємництва. Втім, уроки її не осмислені і не враховуються сучасною практикою. Є нагальна потреба зробити це тепер, бо інакше українське книговидання має всі підстави перебувати в стагнації ще невизначено довгий час.

1. Агуф М. Печать УССР (1917–1932 гг.). Х., 1932. 2. Книга. 1923. №3. 3. Література. Наука. Мистецтво/ Дод. до газ. «Вісті ВУЦВК». 1923. №13. 30 грудня. 4. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.60. А.2. 5. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.5. А.59. 6. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.8. А.233. 7. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.5. А.42. 8. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.8. А.61-62. 9. ЦДАВО України. Ф.177. Оп.1. Сп.1388. А.359. 10. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.5. А.44, 49. 11. ЦДАВО України. Ф.292. Оп.1. Сп.6. А.14; Сп.8. А.70.